

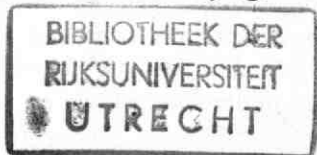
Tussen Rijn en Lek 1992 2 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9969>

TS oct 6965 L

Dorpsontwikkeling in het Kromme-Rijngebied tussen 1800 en 1940

Alfons Vernooij *

In de periode tussen 1800 en 1940 kregen grote delen van Nederland een ander aanzien. Woeste gronden werden ontgonnen; industriegebieden kwamen op; de stedelijke bevolking groeide sterk in getal. Villaparken, maar ook arbeiderswijken, ontstonden en spoorwegen werden aangelegd. De Utrechtse Heuvelrug onderging in deze periode een complete metamorfose: het gebied werd grotendeels bebost en er ontstonden tal van buitenplaatsen. Zeist barstte in deze periode uit zijn voegen.

Zo dynamisch als het beeld is van de Utrechtse Heuvelrug, zo statisch lijkt het beeld van het Kromme-Rijngebied. Verstedelijking, mechanisatie, industrialisatie en schaalvergroting lieten het gebied in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw schijnbaar onaangeroerd. Aan de hand van enkele voorbeelden van veranderingen in het bebouwingspatroon willen we laten zien dat toch ook in dit gebied, hoe bescheiden ook, de nieuwe tijd zijn invloed deed gelden¹.

Bevolkingsgroei

Een algemeen verschijnsel is de sterke bevolkingsgroei die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw inzette. We hebben de inwoneraantallen van de gemeenten in het Kromme-Rijngebied in een tabel geplaatst. Ter vergelijking zijn ook de gegevens van het sterk groeiende Zeist en van de gehele provincie Utrecht opgenomen². Vergeleken bij de provinciale groei stelt de bevolkingstoename in het Kromme-Rijngebied in de periode 1850-1940 weinig voor. Zeker in vergelijking met de onstuimige groei van Zeist is de groei onaanzienlijk. Bunnik groeit nog het meest, vooral in de periode 1920 tot 1940. Tull en 't Waal kent zelfs een negatieve groei. We mogen ervan uitgaan dat de geringe groei niet

*. Historisch-geograaf, oud-medewerker Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.), provincie Utrecht.

1. Het artikel is gebaseerd op gegevens van het M.I.P. in de provincie Utrecht. De resultaten van het project worden per gemeente in boekvorm gepubliceerd.
2. De gegevens van 1815 zijn ontleend aan het boekje *De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord*. Provincie Utrecht, 1972. De latere gegevens zijn overgenomen uit de jaarverslagen van Gedeputeerde Staten.

zozeer te maken heeft met de hoogte van de geboorte- of sterftcijfers. De verklaring is ongetwijfeld gelegen in migratiestromen. Gemeenten in het Kromme-Rijngebied lieten per saldo een vertrekoverschot zien; het waren zogenaamde expulsiegebieden. De stad Utrecht en gemeenten langs de Utrechtse Heuvelrug hadden in dezelfde periode een vestigingsoverschot en groeiden sterk.

Inwoneraantallen in de periode 1815 tot 1940

gemeente	1815	1850	1875	1900	1920	1940	% groei 1850-1940
Bunnik	766	989	1142	1237	1356	2244	126
Cothen	521	705	783	795	934	1014	44
Houten	1140	1560	1642	1978	2182	2625	68
Langbroek	* 1153	1070	1133	1252	1294	1407	31
Schalkwijk	1295	1070	1177	1264	1275	1478	38
Tull en 't Waal		503	545	447	482	447	-11
Werkhoven	989	816	910	977	891	1088	33
Odiik		429	424	428	475	471	10
Wijk bij Duurstede	1935	2614	3001	3186	3105	3373	29
Zeist	1717	3789	5547	8717	16682	33692	789
provincie		151661	181957	251034	335461	480028	217

* inclusief Sterkenburg

Geringe industrialisatie

Bevolkingsgroei vormt slechts een van de aspecten van de uitbreiding van dorpskernen in de periode 1800-1940. Een ander aspect zijn de veranderingen die optraden in de bedrijvigheid. Met name in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde zich op veel plaatsen in Nederland industriële bedrijvigheid. Veel steden groeiden in deze periode uit hun middeleeuwse jas. In verschillende landstreken kwamen belangrijke industriegebieden tot ontwikkeling.

In het Kromme-Rijngebied is van een wezenlijke industrialisatie geen sprake. Uit de provinciale verslagen blijkt dit overduidelijk. In de periode 1850 tot 1940 lijkt de industriële ontwikkeling beperkt te blijven tot de overschakeling van door windkracht aangedreven korenmolens op door een stoommachine of verbrandingsmotor aangedreven 'korenmalerijen'. Uitzonderlijk qua grootte is het pakhuis dat in 1907 werd gebouwd voor de Coöperatieve Graanmaaldery Houten.

Zelfs in het stadje Wijk bij Duurstede gaf de industriële bedrijvigheid aan slechts

Prentbriefkaart van de R.K. kerk St. Jan Baptist aan de Kloosterleuterstraat in Wijk bij Duurstede uit ca. 1910
Atlas Gemeentearchief Wijk bij Duurstede.

zeer weinigen emplooi. In 1860 was de wolkammerij van F.A. Bonté met 18 werknemers het grootste bedrijf in Wijk. Uit het verslag van 1871 blijkt dat Bonté in dat jaar een steenfabriek had, waar het betrekkelijk grote aantal van 35 arbeiders en 18 kinderen werk vond. Deze steenfabriek (gevestigd langs de Lek buiten de stadskern) vormde samen met de in 1885 opgerichte steenfabriek van Terwindt & Arntz (in 1912 149 arbeiders) de grootste industrieën in de gehele regio. Al met al geen indrukwekkend beeld.

Illustratief voor de geringe dynamiek is de aanprijzing van Wijk bij Duurstede omstreeks 1940 als 'monumentenstadje'.

Variaties in verstedelijking

In feite kan gezegd worden dat het Kromme-Rijngebied zich in de periode 1800 tot 1940 juist profileerde als agrarische streek. Houten presenteerde zich als 'het centrum der fruitcultuur in 't Sticht', Bunnik afficheerde zich als 'Land van

Bloemen en Vruchten'. De fruitteelt nam vooral in de eerste decennia van deze eeuw in het gehele gebied een hoge vlucht. Het was als het ware de kurk waar de economie in veel plaatsen op dreef. Fruithandel, als neveneffect van de fruitteelt, versterkte dit effect. De sterke agrarische component verhinderde overigens niet dat een steeds groter deel van de bevolking buiten de landbouw werkzaam was. De groeiende niet-agrarische bevolking was woonachtig in de dorpskern. Algemeen wordt dit proces aangeduid met verstedelijking. Deze verstedelijking kon verschillende vormen aannemen, naast verdichting van de kern (komvorming) bijvoorbeeld bebouwing langs uitvalswegen (lineaire ontwikkeling).

Kernvorming en verdichting

Vooraf in de periode na 1875 is het duidelijk dat een toenemend deel van de bevolking zich vestigde in de dorpskern danwel uit het gebied wegtrok. Het agrarische gebied werd (relatief) dunner bevolkt. Nieuwbouw verrees in de dorpen: naast woningen ook bedrijfspanden en winkels. Lokale voorzieningen breidden zich in deze periode uit.

De groei van de dorpen had een spontaan karakter. In de periode tot 1940 bemoeiden de gemeentebesturen zich nog nauwelijks met zaken als ruimtelijke ordening. Uitbreidingsplannen zien we voor de meeste plaatsen pas verschijnen in de jaren veertig. Het ongereguleerde karakter van de groei vóór 1940 leidde ertoe dat de dorpsstructuur een optelsom was van individuele beslissingen. Een samenhangend ontwerp ontbrak. De situatie in Houten kan als een goed voorbeeld gelden. De dorpsplattegrond van Houten werd omstreeks 1850 gekenmerkt door een centrale dorpsruimte, het Plein, waar een aantal wegen uit verschillende richtingen bijeenkwam. De uitbreiding in de periode tot 1940 vond plaats door verdichting van de bebouwing aan het Plein (vooral winkels) en langs de uitvalswegen. Er ontstond hierdoor een min of meer stervormige dorpsplattegrond. Pas na de oorlog werd aan de uitbreiding door het gemeentebestuur richting gegeven. Door de aanleg van dwarsstraten met uniforme huiskavels werd een meer afgeronde, planmatige dorpskom nagestreefd.

In Werkhoven, Nederlangbroek en Wijk bij Duurstede vond uitbreiding voornamelijk plaats door verdichting binnen de bestaande kern.

Suburbanisatie: woningbouw langs uitvalswegen in Bunnik

De nieuwe transportmiddelen zoals trein en autobus, maar ook de fiets, hadden er in de tweede helft van de negentiende eeuw voor gezorgd dat er vanuit de grote steden een sterke trek naar buiten ontstond. Het was niet langer noodzakelijk in de directe nabijheid van de werkplek te wonen. Wie daartoe de moge-

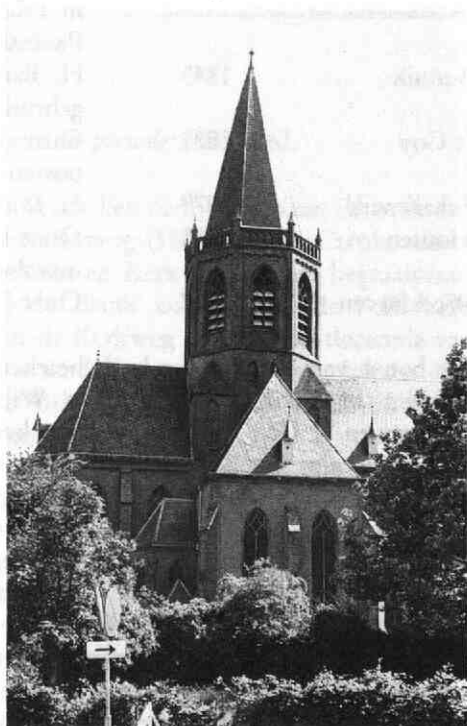
lijkheden en (financiële) middelen had ontvluchtte de benauwde stad. Vanuit de stad Utrecht richtte men de blik vooral op de Utrechtse Heuvelrug, die als woon- en recreatieoord veel te bieden had. Het Kromme-Rijngebied gold duidelijk als tweede keus: de verbindingen waren er slechter en de omgeving had minder te bieden. Pas in de jaren dertig richtte de overloop vanuit de stad Utrecht zich ook op het Kromme-Rijngebied, met name op het dorp Bunnik. In de jaren '30 vestigden zich hier, zij het nog op bescheiden schaal, renteniers en forenzen uit de stad Utrecht. Het duidelijkste voorbeeld van deze ontwikkeling is de reeks dubbele 'middenstandswoningen', die in de jaren 1935 tot 1938 langs de Groeneweg werden gebouwd.

Ook aan de Stationsweg en de

Provincialeweg werden in deze periode middenstandswoningen gebouwd, waardoor een lintbebouwing ontstond. Dat juist Bunnik werd gekozen als vestigingsplaats is simpel te verklaren. In termen van reisafstand tot Utrecht lag Bunnik van de dorpen in het Kromme-Rijngebied het dichtst bij Utrecht. Andere dorpen langs de Kromme Rijn konden deze handicap niet compenseren door andersoortige voordelen.

Verschuivend zwaartepunt

Na de Reformatie was de rooms-katholieke godsdienst lange tijd officieel niet toegestaan. Omstreeks het begin van de negentiende eeuw, in de Bataafse en Franse Tijd, kwam hieraan een einde. In 1798 werden staat en kerk gescheiden. Katholieken en protestanten werden wettelijk gelijk gesteld. De negentiende eeuw was voor de katholieke kerk in figuurlijke maar ook in letterlijke zin een periode van wederopbouw. Op tal van plaatsen werden nieuwe katholieke kerkgebouwen opgericht. In het Kromme Rijngebied was een groot deel van de bevolking de katholieke godsdienst trouw gebleven. Het per-

De O.L.V. ten Hemelopneming in Houten, gebouwd in 1885.

Recente foto door Otto Wittewaall.

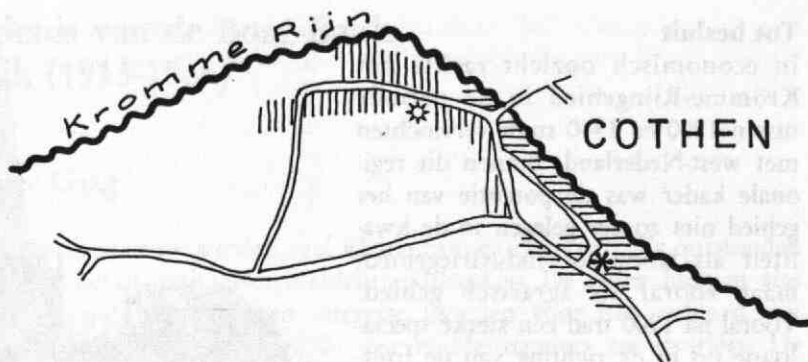
centage katholieken lag in de negentiende eeuw in de meeste plaatsen om en nabij de 70%. Dit gaf de katholieken het recht om de bestaande hervormde kerken op te eisen. Zover kwam het nergens; in plaats daarvan werd overal besloten tot nieuwbouw van een katholieke kerk. In Langbroek, dat op de overgang lag naar de niet-katholieke Heuvelrug, was slechts een kwart van de bevolking katholiek. Dit verklaart meteen waarom daar geen nieuwe katholieke kerk tot stand kwam.

Onderstaand een overzicht van de dorpen waar in de negentiende en begin-twintigste eeuw een katholieke kerk verrees:

Wijk bij Duurstede	1834	Johannes de Doperkerk. Later sterk verbouwd
Cothen	1838	op plaats van schuilkerk kleine nieuwe kerk; in 1906 vervangen door veel grotere Petrus en Pauluskerk
Bunnik	1845	H. Barbarakerk. Op plaats van schuilkerk; in gebruik tot 1940
't Goy	1871	Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming. Ten oosten van bestaande kern
Schalkwijk	1879	H. Michaëlskerk. Op plaats van schuilkerk
Houten	1885	Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming. Langs uitvalsweg
Werkhoven	1908	Onze Lieve Vrouw Maria Hemelvaart.

De bouw van een nieuwe kerk betekende op zichzelf al een belangrijk nieuw element in de dorpsstructuur. In Wijk bij Duurstede, Cothen, Werkhoven, Houten en 't Goy verrees naast de kerk ook een grote pastorie. In Wijk bij Duurstede zorgden de bouw van een nonnenklooster en een katholieke school ervoor dat binnen de bestaande stedenbouwkundige structuur een echte katholieke kerkbuurt aan de Kloosterleuterstraat ontstond. Ook in Cothen werd in de directe nabijheid van kerk en pastorie een katholieke school neergezet.

Opmerkelijk zijn de gevolgen voor de dorpsstructuur in Cothen, Schalkwijk en 't Goy. In deze drie dorpen verrees de nieuwe kerk op enige afstand van het bestaande dorpscentrum en ontstond een soort 'dubbelcentrum'. Bezien we bijvoorbeeld Cothen. Daar werd in 1838 een kleine katholieke kerk in gebruik genomen aan de Hinkerstraat, enkele honderden meters ten westen van de dorpskern De Brink. De kerk bleek - in geografische termen - een belangrijk 'attractiepunt'. De kerk trok nieuwe bebouwing aan, zeker nadat in 1906 de nieuwe, veel grotere Petrus en Pauluskerk aan de Kerkweg in gebruik werd

* brink met N.H. kerk

☆ R.K. kerk

≡ bebouwing vóór 1800

||||| bebouwing 1800-1940

Ontwikkeling van de bebouwing in Cothen in de periode 1800-1940.

genomen. Aan de Kerkweg ontstond een 'katholiek centrum', naast de kerk zelf bestaande uit de pastorie, een onderwijzerswoning (1899), de St. Carolusschool (1921) en de op de hoek van de Hinkerstraat en Kerkweg gelegen begraafplaats (1856). Tussen het oude centrum nabij de Brink enerzijds en de R.K. kerk anderzijds ontstond aan de Dorpsstraat en de Kerkweg in de eerste decennia van deze eeuw een bebouwingslint met losstaande woonhuizen en winkels. Het zwaartepunt verschoof al met al in de richting van de nieuwe kerk. De Brink kwam min of meer aan de rand van het dorp te liggen

In 't Goy kwam de nieuwe kerk zelfs een kleine kilometer ten oosten van het bestaande dorp te staan, omdat toevallig daar door een boer grond ter beschikking werd gesteld. Nabij deze kerk ontstond een kleine bebouwingskern. Het oude dorp heet sindsdien het Goyse dorp; het nieuwe dorp 't Goy.

Gehucht blijft gehucht

Enkele kleinere dorpen en gehuchten misten vrijwel elke groeipotentie. Odijk, Vechten, Dwarsdijk, Overlangbroek en Tull en 't Waal bleven zeer kleine kernen. Nieuwe bebouwing kwam in de periode 1800 tot 1940 nauwelijks tot stand. Blijkbaar functioneerden deze kernen zelfs niet als lokale verzorgingskern. Winkelvoorzieningen bleven bescheiden of ontbraken geheel, zoals in Dwarsdijk.

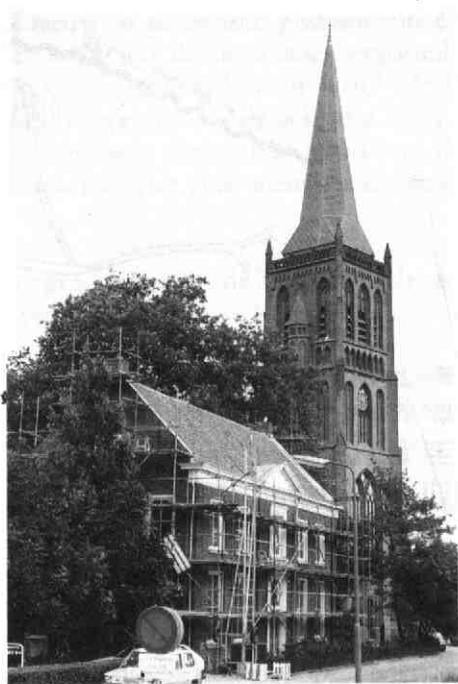
Tot besluit

In economisch opzicht raakte het Kromme-Rijngebied in de periode tussen 1800 en 1940 sterk vervlochten met west-Nederland. Binnen dit regionale kader was de potentie van het gebied niet zozeer gelegen in de kwaliteit als woon- of industriegebied, maar vooral als agrarisch gebied. Vooral na 1900 trad een sterke specialisatie op in de richting van de fruitteelt. Dit impliceerde wel dat het gebied slechts in geringe mate verstedelijkte. Door het blijvende landelijke karakter ging de 'nieuwe tijd' ogenschijnlijk aan het Kromme-Rijngebied voorbij.

Op lokaal niveau vond een groei plaats van de wat grotere dorpen als lokale verzorgingskern. Slechts Bunnik kreeg na 1920 te maken met uitbreiding van de bebouwing door de vestiging van woonforenzen.

Literatuur

- Gaasbeek, F., M. Kooiman & B. Olde Meierink, *Wijk bij Duurstede, geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1991.
- Ginkel-Meester, S. van, *Bunnik, geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1989.
- Ginkel-Meester, S. van & M. Kooiman, *Langbroek, geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1990.
- Ginkel-Meester, S. van & A. Vernooij, *Cothen, geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1992.
- Hagedoorn, J. et al. (red.), *Het land van de zeven tuinen: Zuid-oost Utrecht in perspectief*. Utrecht, [1990].
- Smits, J.A.M. & O.J. Wttewaall, *Houten, dl. 1: Ontstaan en groei*, Zeist, 1988.
- Smits, J.A.M. & O.J. Wttewaall, *Houten, dl. 2: Historische bebouwing*. Zeist, 1991.

De H. Michaëlskerk te Schalkwijk, gebouwd in 1879.

Recente foto door Otto Wttewaall.

Geschiedenis van de Boaz-Bank te Bunnik (1915-1965)¹

Arie van der Gaag *

In het begin van deze eeuw werden veel kleine banken opgericht. Er ontstonden neutrale, christelijke en katholieke middenstandsbanken. De reden hiervan was dat de toen bestaande banken geen interesse toonden voor het verlenen van kredieten tussen de f 500,- en f 5.000,- aan middenstanders en agrariërs. De kostenfactor voor deze bedragen was te groot. Speciaal de middenstandsgroep die aanspraak op krediet wilde maken kon dus niet terecht bij de toenmalige banken. Zo kwam de Nederlandsche Patroonsvereniging 'BOAZ', een voorloper van de christelijke werkgeversvereniging, met het idee 'Boaz-banken' te stichten.

Waar komt de naam BOAZ vandaan?

Die vinden we in het bijbelverhaal over Ruth die op de korenakker van Boaz haar brood moest verkrijgen door de aren van de akkers te lezen. Boaz stond namelijk bekend als weldoener en om zijn zorgen voor de armen. Voor een christelijke patroonsbond is 'Boaz' zeker een toepasselijke naam, voor een bankinstelling valt dit te betwijfelen. Echter de naam 'Boaz' komt een tweede keer in de Bijbel voor. Voor de tempel in Jeruzalem stonden twee machtige zuilen en één daarvan droeg de inscriptie 'Boaz', hetwelk betekent 'in mij is kracht'. Zeker voor een bank een noodzakelijke eigenschap.

Oprichting Coöperatieve Spaar- en Voorschotbank BOAZ Bunnik

De Bunnikse bank ontstond temidden van veel krijgsgewoel. 'De oorlog woedde om onze grenzen, maar tevens was er krijgsumroer in het dorp'. De herrie draaide om de oprichting van een boerenleenbank, waarin godsdienstige richtingen niet evenredig in het bestuur vertegenwoordigd waren.

De protestantse agrariërs en middenstanders staken de koppen bij elkaar met

*. Arie van der Gaag (Bunnik) houdt zich bezig met het verzamelen van foto's en verhalen uit Bunnik, Odijk en Werkhoven van de laatste 100 jaar.

voormannen als: G. van 't Hoenderdal, D. de Geest, Notaris J.G.R. ter Horst, W. van Ettehoven, Wijnand van Wijgerden en R. Lokhorst. In de woonkamer van die laatste werd, op zijn verjaardag, 13 november 1915, de Boaz-bank opgericht. Er werden 1100 niet-rentegevende aandelen van f 100,- verkocht.

Directeur Wijnand van Wijgerden

Wijnand van Wijgerden (1886-1945) begon in 1910 zijn loopbaan als ambtenaar ter secretarie in de gemeente Pernis. Na in nog een tweetal gemeenten te hebben gewerkt, kwam hij op 23 juni 1913 als tweede ambtenaar in dienst bij de secretarie van Bunnik, Odijk en Werkhoven tegen een jaarwedde van f 400,-.

Reeds op 19 augustus van datzelfde jaar promoveerde hij tot eerste ambtenaar en werd belast met de portefeuilles financiën en sociale zaken. Gezien zijn kwaliteiten op financieel en sociaal gebied werd hij door het bestuur van de Coöperatieve Spaar- en Voorschotbank 'Boaz' Bunnik aangezocht voor het vervullen van de functie van kassier/boekhouder, zoals de titel van de beheerder/directeur toen meestal luidde. Omdat hij dit als nevenfunctie deed, had hij voornamelijk 's-avonds zijn zittingsuren. Het salaris van de kassier/boekhouder bedroeg f 2,- per week. Het eerste jaar gaf een bemoedigend resultaat te zien, namelijk een reservefonds van f 35.155,- terwijl 2% dividend werd uitgekeerd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat in de jaren daarna de groei van de bank zich doorzette. Het bestuur besloot daarom in 1920 een kantoor in Bunnik te laten bouwen.

Eerste Boaz-bank Bunnik

In 1920 werd aan de Maatschapslaan 2 te Bunnik, in opdracht van de Boaz-bank, een dubbel woonhuis gebouwd, waarvan de linkerwoning werd ingericht als kantoor van de bank. Het rechtergedeelte werd het woonhuis voor de kassier/beheerder. Aan de gevel werd de aanduiding 'Boaz-bank' aangebracht waarvan heden ten dage de bevestigingspunten nog zichtbaar zijn.

In datzelfde jaar werd Wijnand van Wijgerden benaderd door het bestuur van de Coöperatieve land- en tuinbouwvereniging Bunnik, met het verzoek de vrijgekomen functie van secretaris op zich te nemen. Alvorens hier op in te gaan diende hij als ambtenaar daarvoor toestemming te vragen aan burgemeester en wethouders van de gemeentes Bunnik, Odijk en Werkhoven. Op 1 februari dient hij op gezegeld papier (à raison van 30 cent) dit verzoek in. Op 10 februari ontvangt hij de gevraagde toestemming om beide functies, voor uitvoering in de avonduren, te mogen aanvaarden.

Naast de normale werkzaamheden ging zijn bijzondere belangstelling uit naar

Kantoor/woonhuis aan de Maatschapslaan 2 te Bunnik, 1920.

het functioneren van de School met den Bijbel in Bunnik. In 1928 werd hij verzocht als tweede secretaris zitting te nemen in het schoolbestuur. In verband met het reglementair aftreden van de voorzitter Jan Barlo, die sinds 1923 op voorbeeldige wijze die functie bekleedde, werd op 24 september 1928 een nieuwe voorzitter gekozen. Met 4 stemmen voor en 2 tegen werd Wijnand van Wijgerden als zodanig gekozen. Tot 1936 heeft hij als voorzitter veel goed werk voor de school kunnen verrichten.

Als reden voor de groei van de Boaz-Bank-Bunnik is aan te voeren dat de persoonlijke bindingen van de directeur en zijn bestuur in de activiteiten naar buiten een belangrijke rol speelden. Hoe werden deze activiteiten in die periode uitgevoerd? De kassier/boekhouder had voornamelijk 's avonds zittingsuren in zijn plaats, maar er waren ook openstellingen in woonkamers in de randgemeenten. Op de fiets, door weer en wind met een tas vol geld, soms wel f 100.000,-, boekjes, kwitanties e.d. zwoegde hij van dorp tot dorp en na een zituur naar de cliënt aan huis. Daarna was het kas opmaken, administreren enz.

Kwam er een krediet- en/of hypotheekaanvraag, dan werd het onderpand door enige bestuursleden bezichtigd en getaxeerd. Niet altijd kon men zich laten zien, want dan wist de plaats dat de cliënt geld nodig had en werd met een wijde boog om het pand heen gefietst.

Deze benadering naar de cliënt toe zorgde ervoor dat men veel vertrouwen kreeg in de Boaz-Bank-Bunnik, wat reeds in 1930 resulteerde in het in gebruik namen van het eerste bijkantoor aan de Wilhelminastraat 5 te Driebergen-Rijsenburg, spoedig gevolgd door een vestiging aan de Doornseweg 25 te Langbroek. Later volgden nog vestigingen in Houten, IJsselstein en Harmelen.

Al deze vestigingen brachten vanzelfsprekend meer werk met zich mee waardoor Wijnand van Wijgerden -overdag nog steeds werkzaam op de secretarie- een keus moest maken: òf ambtenaar blijven, òf zich ten volle wijden aan de Boaz-bank-Bunnik. Na overleg met de bestuursleden wisten deze hem ervan te overtuigen dat hij de meest geschikte persoon voor de bank was. Hierop vroeg hij bij de gemeente zijn ontslag aan, dat hem per 1 januari 1929 werd verleend.

Het notulenboek van de Boaz-bank-Bunnik uit 1935 geeft ons inzage in alle bouwperikelen van het nieuwe hoofdkantoor alsmede de verleende hypotheeken en kredieten. In die jaren was het gebruikelijk dat er geen krediet boven f 500 verleend werd. De directeur van de bank werd persoonlijk aansprakelijk gesteld voor eventuele tekorten. In de vergadering van december 1935 lezen wij daarover het volgende:

'...De directeur laat een spaarbankboekje zien, waarop te zijne name minsten eens bedrag van f 10.000,- is geplaatst. Hij heeft in deze dus aangetoond, hetwelk zijn verplichting is, dat hij een bedrag van f 10.000,- bezit als garantstelling voor zijn directeurschap en zulks voor eventuele tekorten, uit welke hoofde deze tekorten dan ook ontstaan zouden zijn....'

Ook voorschotten van geringere bedragen werden door de bank verleend, wat blijkt uit dezelfde notulen van 1935:

'...Voorschot aan de Protestantsche Begrafenisonderneming te Bunnik. Vervolgens deelt de directeur mede dat hij aan de begrafenisonderneming voor Protestantsgezinden, alhier, een voorschot heeft verleend van f 70,- en wel wegens aankoop van geklede jassen voor de leden dezer onderneming. De kosten bedroegen f 200,-. In kas was slechts f 130,-. Redenen waarom zij een tijdelijk voorschot behoeften als boven gemeld. Dit bedrag zal eveneens bij gedeelten worden terugbetaald en wel naar gelang er begrafeningen plaats hebben en de ontvangsten daarvan meer of minder zijn. De aflossing is echter bepaald op f 10,- per 3 maanden...'

Kantoor van de Boaz-bank aan de Provinciale Grintweg 34 te Bunnik, 1936.

Inmiddels was bekend geworden dat de Boaz-bank wilde uitbreiden. De voortvarende gemeentearchitect H. van Overhagen deelde in februari 1936 mee dat een gegadigde voor het pand aan de Maatschapslaan zich reeds bij hem had aangemeld. Op 31 maart 1936 werd het pand voor *f* 9.000,- verkocht aan de heer A. Th. Blom te Aalsmeer, die het pand per 1 oktober 1936 wilde betrekken. Haast was nu geboden om de benodigde grond voor de bouw aan te kopen. De keus viel op een perceel aan de Provinciale Grintweg, in eigendom bij de gebroeders Lokhorst. Hun vraagprijs was *f* 4,- per m². Uiteindelijk kwam men een prijs overeen van *f* 3,75 per m².

In juli 1936 werd de bouw van het nieuwe bankgebouw opgedragen aan de heer J.L. Barends, bouwkundige te Amsterdam, voor de som van *f* 13.700,-. Op vrijdag 17 juli 1936 werd de eerste steen gelegd door de voorzitter van het bestuur der bank. Toen het einde van de bouw naderde moest het bestuur nog vaststellen op welke wijze de opening van de nieuwbouw zou geschieden. In de notulen lezen wij daarover:

'Na uitvoering daarover gesproken te hebben kwam men het volgende overeen:

Burgemeester Mr. W.J. van Beeck Calkoen zal uitgenodigd worden het nieuwe gebouw te openen. Besloten werd de leden en voornaamste cliënten uit te nodigen ter bijwoning en bezichtiging der bank. Voorts zal een kop thee met gebakje, sigaar en zonodig een glaas wijn worden aangeboden'.

Op 2 december 1936 werd dit kantoor, gelegen aan de Provinciale Grintweg 34, feestelijk in gebruik genomen. Gelijkzeitig werd de naam van de bank gewijzigd in: 'Coöperatieve Voorschotbank Boaz voor Bunnik en Omstreken G.A.' De naam van de spaarbank werd gewijzigd in: 'Stichting Boaz Spaarbank'.

In juli 1941 werd de Boaz bank bezocht door de toenmalig loco-burgemeester van Bunnik, de heer Van de Vecht. Zijn bezoek betrof het -onder zekere dwangbeschikbaar stellen van een gift ten bate van de door de Duitse bezetter ingestelde actie Winterhulp. De heer Van Wijgerden deelde de loco-burgemeester mede dat hij niet bevoegd was hierover een oordeel te vellen. Hij liet de vraag in het midden of het bestuur van de bank het recht had hierover een besluit te nemen. Dit zou op een ledenvergadering behandeld moeten worden. Daar alle bedrijven en instellingen in Bunnik, Odijk en Werkhoven benaderd werden, blijkt dat houthandel Van Dam en de fruitveiling Bunnik samen met de bank een koe wilden geven om te verdelen onder de armen van Bunnik, Odijk en Werkhoven. Dit was echter niet de bedoeling van de Winterhulp, dus moest men wachten op antwoord van hogerhand. In september 1941 ontving men vanuit Den Haag het antwoord dat men met het voorstel accoord ging en de koe in de daarop volgende week geslacht zou kunnen worden, waarna verdeling onder de armen plaats zou vinden.

In de notulen van 4 november 1941 lezen we nog:

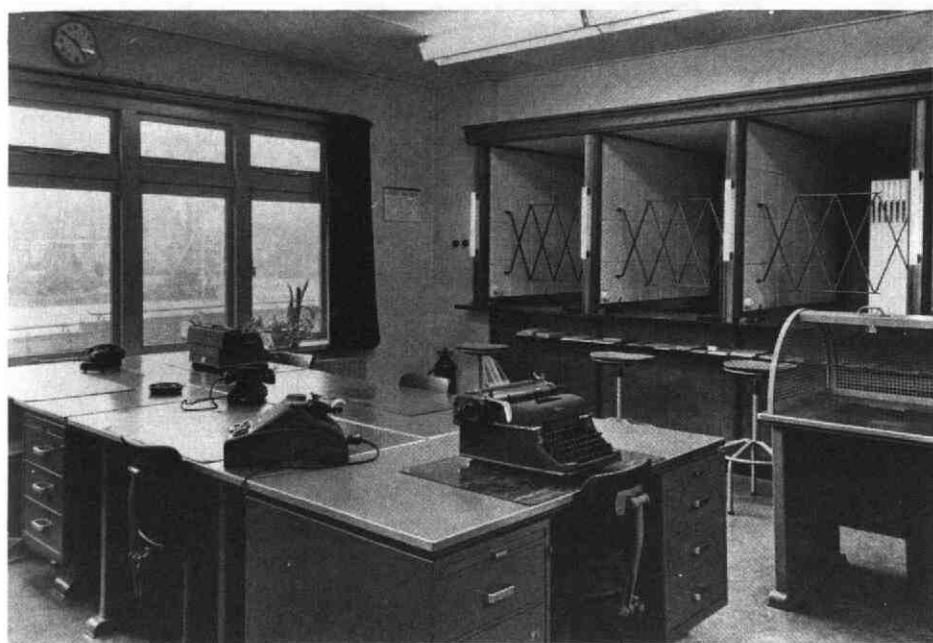
'Sigaren. Thans komt terloops de sigarenschaarste ter sprake. Men is er voor nog wat aan te schaffen zodat er voldoende voorraad is om op de vergaderingen de sigaren de rondte te laten doen'.

In november 1941 werd aan de 1e Hogeweg 26^a te Zeist een bijkantoor geopend. Efficiënt werken stond bij directie en bestuur hoog in het vaandel, zodat het niet verwonderlijk is dat bepaalde onderdelen per vestiging werden gespreid. De indeling was als volgt:

Hoofdkantoor	- Afdeling kredietverlening: W. van Wijgerden
Bijkantoor Zeist	- Afdeling effecten: J.C.M. van Rees
Bijkantoor Driebergen	- Afdeling assurantie: K. van Middelkoop.

Opgemerkt dient nog te worden dat het kantoor Driebergen als enige vestiging in de regio een afdeling accountancy voerde. Deze was ondergebracht in een houten gebouwtje achter het kantoorgebouw.

De verwerking van alle gegevens geschiedde in het hoofdkantoor te Bunnik. In

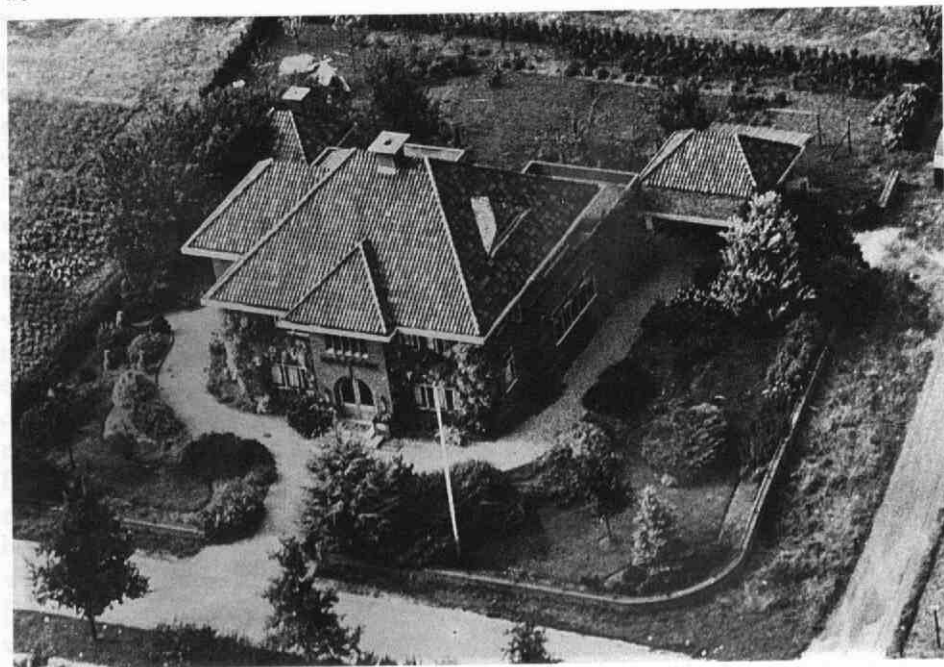

Interieur Provinciale Grintweg 34, 1936.

de keuken van dit kantoor stond een Burroughs boekhoudmachine, aangepast voor het aanmaken van cliëntenmutaties/dagafschriften. De gegevens hiervoor werden als volgt aangeleverd:

Om 12.00 uur vertrok een medewerker van het kantoor Driebergen, met de benodigde gegevens, per fiets, naar het kantoor in Zeist, haalde daar de gegevens op en arriveerde rond 13.00 in Bunnik. Om 16.00 uur waren de dagafschriften verwerkt. Daarna volgde het sorteren en verpakken, waarna deze werden bezorgd op het kantoor van bestemming. Daar alle medewerkers over de juiste instelling beschikten om de cliënt zoveel mogelijk te gerieven werd door hen, na beëindiging van de werktijd, het voor de cliënt bestemde dagafschrift aan huis bezorgd.

Toen de fiets totaal versleten was, werd gebruik gemaakt van een lichte motorfiets van het merk 'DMF' (Driebergse Motoren Fabriek). Deze heeft jarenlang dienst gedaan om daarna op zijn beurt plaats te maken voor een Berini bromfiets (ook wel ei-tje genoemd).

Luchtfoto Provinciale Grintweg 34 uit 1936. De garage rechts is afgebroken.

Op 31 december 1942 ging directeur W. van Wijgerden met pensioen en nam zijn zoon Gijs van Wijgerden (1916-1984), die reeds op 1 augustus 1940 bij de Boaz-bank in dienst trad, de functie van directeur van hem over. Ook hij verstond de kunst zich geliefd te maken bij medewerkers en cliënten. Maar één ding was zeker, enerverende jaren stonden hem te wachten. Na de moeilijke jaren in de Tweede Wereldoorlog te hebben doorworsteld, kwam de opleving. Vooral de episode van de geldsanering. Grote hoeveelheden geld vloeiden naar de bank. Met name in de dorpen kwam men met baalzakken vol -ongesorteerd-binnen vallen. In de nacht werd het geld geteld, want het moest zo snel mogelijk naar Utrecht worden getransporteerd naar de kluisen van Nederlandsche Bank. Een auto was niet beschikbaar en het openbaar vervoer was beperkt. Geen nood, de bank beschikte nog over de 'DMF' bromfiets (die inmiddels z'n beste tijd wel had gekend). Op zolder werd nog een oud koffertje opgescharreld en volgestouwd met briefjes van f 10,-, f 25,- en f 100,-. Zo kon het gebeuren dat op een keer het koffertje gevuld met f 250.000,- dwars op de bagagedrager gebonden, over de slecht onderhouden weg naar Utrecht werd gereden. Tot in de Lange

Nieuwstraat verliep alles vlot. En toen gebeurde het! Het koffertje kon verder transport niet aan en brak doormidden. De bankbiljetten dwarrelden door de straat, maar passanten hadden medelijden met de arme bankloper. Iedereen graaide de briefjes bijeen en bracht ze bij de verliezer terug. Bij aankomst in het gebouw van de Nederlandsche Bank bleek slechts 35 gulden te ontbreken. Na een grondige inspectie van de bromfiets bleek er nog een briefje van f 25,- tussen de ketting gemangeld te zijn. Het vertrouwen dat Gijs van Wijgerden altijd in de mensheid had gehad, stelde hem niet teleur.

Op zijn beurt stelde hij cliënten en verenigingen die een beroep op hem deden zo min mogelijk teleur. In bepaalde gevallen vond hij het wel eens nodig voorwaarden te stellen. Eén ervan is zeker het vermelden waard. Het Christelijk zang- en muziekgezelschap 'MUZODO', in 1952 opgericht in Bunnik, meende na een aantal repetities te hebben gehouden, voldoende ervaring te hebben opgedaan om sponsors aan te trekken. De Boaz-bank onder directie van Gijs van Wijgerden werd als eerste benaderd om een financiële bijdrage voor het aanschaffen van muziek en sketches. Om er zeker van te zijn dat het geld goed besteed werd, woonde hij een repetitieavond van het gezelschap bij. Op deze avond vermaakte hij zich opperbest want er werd nogal eens een noot verkeerd gezongen. Dat nam echter niet weg dat hij deze enthousiaste groep toch wilde steunen en toezegging deed voor een bijdrage van f 250,-, waarbij hij echter als voorwaarde stelde dat de naam van de vereniging veranderd moest worden in 'de valse noot'. Daar maakte men geen probleem van, want men wist op voorhand dat die voorwaarde binnen enkele maanden teniet gedaan zou worden (wat ook is geschied).

Ingaande 31 december 1948 werd de coöperatieve vorm van de bank gewijzigd in een naamloze vennootschap genaamd: NV Stichtse Boaz-Bank-Bunnik.

Om het aantal gestaag groeiende cliëntenmutaties op tijd te kunnen verwerken werd in 1949 een tweede Burroughs-boekhoudmachine aangeschaft, die evenals de eerste een plaatsje in de keuken kreeg.

Bijsluiters

De eerste bank in Nederland die bijsluiters met de dagafschriften ging mee-zenden was de Boaz-bank-Bunnik. De geestelijk vader ervan was de toenmalige procuratiehouder Aart Chardon. Voor een bijsluiter werd gebruik gemaakt van een lichtgewicht papier-soort waardoor het mogelijk werd deze met een dagaf-schrift, zonder verhoging van portokosten, mee te zenden. Het opstellen van de tekst voor het bekend maken van onder andere voordelige rentetarieven, deposito's, effecten en andere door de bank te verrichten werkzaamheden

kwamen van zijn hand. Met de oude, getrouwe stencilmachine, inclusief alle daaraan verbonden ongemakken, werden de benodigde bijsluiters vermenigvuldigd. In de praktijk is gebleken dat het systeem van bijsluiters zeer effectief werkte, zodat in de loop der jaren alle banken in Nederland dit systeem gingen toepassen.

Paniek aan de balie

Toen in de jaren vijftig het begrip 'kunstmatige bevruchting' bekendheid kreeg, zette dit fenomeen op zekere dag het hoofdkantoor op stelten. Aan het loket vervoegde zich een cliënt die een spaarrekening wilde openen met een inleg van f 1000,-. Deze spaarrekening moest in het jaar 2050 uitbetaald worden aan een nazaat die door natuurlijke bevruchting ter wereld was gekomen. Bijna iedere medewerker werd ingeschakeld om aan de weet te komen op welke wijze aan dit verzoek voldaan zou kunnen worden. Het was dan ook een tegenvaller voor deze weldoener dat niemand de juiste procedure boven tafel kon brengen. Ten einde raad nam hij, hoewel met tegenzin, de 1000 gulden maar terug en keerde zichtbaar teleurgesteld huiswaarts.

De Stichting Boaz-Spaarbank gaf op jaarmarkten en festiviteiten in de regio altijd akte de présence. Medewerkers van de diverse kantoren togen dan met schrijfmachines, spaarbankboekjes, folders etc. naar de betreffende plaats, bemanden daar een marktkraam en probeerden op allerlei manieren spaarders aan te trekken. Om het openen van een nieuwe spaarrekening aantrekkelijk te maken werd bij het afgeven van een nieuw spaarbankboekje een premie van f 2,50 bijgeschreven. Elk tiende spaarbankboekje dat op zo'n dag werd uitgegeven was goed voor een premie van f 10,-. Nieuwe spaarders die de premie niet bijgeschreven wilden hebben konden een keus maken uit een zilveren lepeltje of asbakje.

In Driebergen presteerde men het in 1961 het gewicht van een levend

Jos van 't Hoenderdal heeft zijn oude spaarbusje nog bewaard.

'spaarvarken' te laten raden. Degene die het juiste gewicht opgaf werd de bezitter. De gelukkige van die dag wilde echter niet met een varken thuis aankomen. Inventief als de medewerkers waren werd dit door de heer Keuning opgelost door over te gaan tot een Amerikaanse verkoop. Het beestje bracht f 63,- op plus een redactioneel artikel met foto in de Stichtse Courant.

Wereldspaardag

Het hoogtepunt voor de spaarbank was de activiteit ter gelegenheid van Wereldspaardag, op de eerste zaterdag in oktober. Jeugdige spaarders kwamen dan met hun Boaz-spaarbusje naar de bank. In hun bijzijn werd het busje geleegd, de inhoud geteld en bijgeschreven in het spaarbankboekje. Als beloning kregen zij een pen, een zakje knikkers, kleurboek of kleurpotloden aangeboden. Kinderen die op Wereldspaardag een nieuwe spaarrekening openden kregen als premie f 2,50 bijgeschreven. Dit was kaasje voor de premiejagers, althans dat dachten ze. Het kwam namelijk nogal eens voor dat een vader met een gezin van bijvoorbeeld zes kinderen op zo'n dag de Boaz-vestigingen in de regio bezocht en daar op naam van een kind een nieuwe rekening opende. Nadat er vier weken verstreken waren wilde hij de boekjes verzilveren in de veronderstelling 15 gulden te hebben verdiend. Daar de Boaz spaarbank de administratie centraal in Bunnik voerde, viel zo'n rekening direct door de mand en werd dan te niet gedaan.

Veranderingen

In 1952 kwam de Wet Toezicht Credietwezen, waarin eisen inzake liquiditeit en solvabiliteit aan de banken werden gesteld. Na de totstandkoming van deze wet werd het voor de kleine zelfstandige banken steeds moeilijker. Ook voor de Boaz-banken kwam de tijd zich te bezinnen op wat de toekomst zou brengen. Gijs van Wijgerden moest wel even slikken want hij zag zijn vaders levenswerk al ten onder gaan. Begrip voor de situatie kon hij echter wel opbrengen. Toen dan ook het moment aangebroken was om een beslissing te nemen, nam hij de enig juiste en koos voor samenwerking met de NMB Bank. De NV Stichtse Boaz-Bank-Bunnik, oorspronkelijk opgericht als middenstandsbank voor de Bunnikse middenstand en agrariërs in 1915, werd niet zoals verscheidene andere kleine banken opgeheven, maar per 1 april 1962 een volwaardig onderdeel van de NMB bank. De medewerkers van de Boaz-Bank zijn de heer Van Wijgerden nog steeds dankbaar voor de toen door hem genomen beslissing.

De heer G.M. van Wijgerden werd benoemd tot directeur van het rayon Utrecht

De situatie anno 1991: Boaz werd NMB en de ingang werd verlegd van de Provincialeweg naar de Camminghalaan.

van de NMB. Hij kon echter zijn oude vertrouwde omgeving niet loslaten en bleef nog jaren wonen boven het bankgebouw aan de Provincialeweg in Bunnik. De Stichting Boaz-Spaarbank-Bunnik werd per 22 januari 1965 opgenomen in de Stichting Nederlandsche Middenstands Spaarbank.

1. Veel dank is verschuldigd aan oud-medewerkers van de Boaz-bank die op enthousiaste wijze hun medewerking verleenden aan het tot stand komen van dit historisch overzicht: Mw J. van Wijgerden-den Uijl en mw C. de Rooij te Doorn; mw H. Kuster-Sturkenboom, J. van 't Hoenderdal, H.D. de Geest, J. van Dijk en J. van Dam te Bunnik. mw H. Keuning-Brouwer te Bilthoven; T. van de Kolk te Langbroek; W. van de Hul te Houten; J. van de Lee te Utrecht; K. van Middelkoop en W.M.B. van de Wijngaard te Driebergen; mw A.M. van Rees-Gerritsen te Zeist; J.A.W. Renger te Cothen; A.J. Chardon te Putten en G. de Gier te IJsselstein.

De foto's bij dit artikel zijn afkomstig uit de collectie van de auteur.

Geraadpleegde literatuur en archieven:

- J. Stoffer, *Het ontstaan van de NMB*. Kluwer, 1985 p 203 e.v.
- Gemeentearchief Bunnik
- Notulenboek Boaz-Bank-Bunnik (10 december 1935 - /4 november 1941), archief NMB bank Bunnik.
- NMB personeelsorgaan *Naar Meer Binding*, augustus 1967, no. 5.
- *Het Trefpunt*, Nieuwsblad voor Bunnik, Odijk en Werkhoven, 26-8-1965.
- *Stichtse Courant*, 11 augustus 1961, 18 juni 1964 en 25 juni 1964.
- Boaz-Bank-Bunnik, *Jaarverslag 1960*.
- Archief School met den Bijbel, in archief Vereniging voor Protestants Christelijke Onderwijs Bunnik/Odijk, aanwezig op de Christelijke Basis-school De Lage Engh te Bunnik.
- Brief Stichting Nederlandsche Middenstands Spaarbank, mei 1965.

Vorbij de Driebergse brug

Dick Steenwijk *

Dick Steenwijk debuteert deze maand met een studie over Driebergen, genaamd: *Vorbij de Driebergse brug*. De titel komt van een oud streek-gezegde: 'die is zeker nooit verder dan de Driebergse brug geweest', waarmee iemand werd aangeduid die niet verder keek dan zijn neus lang is. Met toestemming van auteur en uitgever publiceren wij hier een stukje uit het boek.

De postkoets

Het verkeer langs/door Driebergen was allengs drukker geworden, de herbergen hadden in toenemende mate klandizie van passanten. Bijvoorbeeld van de reizigers die met de postkoets van Nijmegen en Arnhem op Utrecht reisden. Die postkoetsen pleisterden bij één van de twee Driebergse herbergen, hun passagiers waren welkome klanten.

Dat zagen de Doornse herbergiers met lede ogen aan. Want was van oudsher niet Doorn de officiële pleisterplaats geweest? En zodoende poogden schout en schepenen van Doorn in 1746 bij het Utrechtse stadsbestuur gedaan te krijgen dat de postkoetsen van Arnhem en Nijmegen niet meer in Driebergen zouden mogen pleisteren, maar verplicht zouden worden om als voorheen Doorn als pleisterplaats te gebruiken. Niet alleen maar uit prestige-overwegingen, maar vooral om de centen. Wat er van de koetsiers en passagiers aan impost (belasting op vertering!) binnen kwam, ging mooi in mindering op de belasting die de inwoners zelf moesten opbrengen. Het dorp werd door de provincie aangeslagen voor een bepaald bedrag dat men zelf verdelen mocht.

't Zat Driebergen dan ook goed dwars toen ze hoorden dat Doorn pogingen in het werk stelde om de zaken weer terug te draaien: pleisteren in Doorn, en niet in Driebergen. Wie daarover het laatste woord kon hebben, dat was het stadsbestuur van Utrecht, dat toezicht uitoefende op het *grote veer*, de verbinding tussen Utrecht en Arnhem. Toen het gerecht van Driebergen op zondag (!) 23

*. Dick Steenwijk (1935) is 'verslingerd' aan de Driebergse geschiedenis. Hij gaf diverse cursussen over geschiedenis en genealogie voor het Kursusprojekt Driebergen.

oktober 1746 over deze affaire vergaderde, werd dan ook besloten een schepen, Willem Rietveld, naar Utrecht te sturen om daarover met één van de *borgemeesteren* te spreken¹. En laat die burgemeester nu toevallig Jacob van Berck zijn die enkele jaren eerder een prachtig buiten (Sparrendaal) in Driebergen had gebouwd....

Driebergen gooide het niet alleen over de boeg van de plaatselijke financiële belangen, nee, voor de voerlieden en passagiers was het in Driebergen veel prettiger pleisteren dan in Doorn. In een toelichtende brief stond '*...behalven dat de plaisterplaats tot Driebergen soowel voor de passagiers als voerluijden veel gemakkelijker is, dan tot Doorn, alwaer daertoe geene bequame gelegthijdt is, en de passagiers aldaer seer slegt werden bediendt; daer integendeel de herberge tot Driebergen daertoe seer ordentelijk sijn geappropriëert, selfs in sooverre dat de pasagiers bij verlegentheijdt aldaer bequaam logement konnen hebben en van spijs en dranck konnen werden 'voorsien...*' In de brief werd tevens gewag gemaakt van de wagens op Amerongen en de Grebbe, die dan zeker ook niet meer in Driebergen zouden aanleggen...²

Maar gelukkig, Jacob van Berck en '*de gecommiteerden tot het voerwerk*' kozen in dezen voor Driebergen. De resolutie van 27 oktober 1661, die Doorn als een pleisterplaats had aangewezen werd *buijten effect gesteld*. De voerlieden mochten voortaan zelf weten waar ze wilden pleisteren, mits niet vaker dan drie keer op de reis tussen Utrecht en Arnhem vice versa.

Langs de landstraat was allerhande, en soms zeer onaardig, volk onderweg. Zoals bijvoorbeeld de heren Brakonier en Van Coehoorn, op 22 augustus 1746...

Onordentelijkheden

Veel rumoer in Driebergen, op die avond van de 22e augustus 1746. Tegen acht uur 's avonds kwamen twee ruiters aanrijden. Ze stapten af bij de herberg van de weduwe Van Vulpen '*alwaer de Prins van Vrieslandt uijthangt*'. De weduwe was nog maar net weduwe, haar man was diezelfde dag begraven. Ze had nog wat volk over de vloer, vrienden en buren die ter begrafenis waren geweest.

Eén van de ruiters stapte met '*ontbloot bartsvanger*' de herberg binnen, op de voet gevolgd door z'n metgezel. Wat er zich toen allemaal heeft afgespeeld weet niemand meer, maar zeker is dat ze '*insolentiën en onordentelijkheden*' begingen

-
1. Gemeentearchief Driebergen (ongeinventariseerd), Resolutiën van het gerecht van Driebergen 1719-1810.
 2. Gemeentearchief Driebergen, Dorpslasten 1723-1977.

door de aanwezige vrouwspersonen te zoenen en de mannen met hun dolken te bedreigen. Om meer indruk te maken trok één van de herrieschoppers nog een pistool ook! En al vloekend deed hij daarmee een uitval naar boer Jan van Selm. Die wist het vege lijf te redden door naar buiten te hollen, samen met andere aanwezigen. De pistoolschutter ging ze achterna, bijna kreeg hij Jan Hendrik Houthof te pakken, maar ook die maakte zich nog op tijd uit de voeten. Toen zou Hendrik van Renswoude (de herbergier van Het Wapen van Driebergen) nog aan de beurt komen. Maar ook die wist zich door de vlucht te redden. Het tweetal onverlaten steeg weer te paard en koerste naar het *regthuys*, waarmee het logement *Het Wapen van Driebergen* werd bedoeld. Daar kwam juist de waardin aan de deur. Ze kreeg een scheldkanonnade naar 't hoofd en werd bedreigd: '*Zeg me waer uw man is, of ik doorschiet u met mijn pistool*'. Maar dat was een loze bedreiging, want Jan van Selm had nog kans gezien om tijdens de voorafgaande schermutseling bij De Prins van Vrieslandt '*bet cruijd van de panne te blazen om ongelukken voor te comen*'. Vrouw Van Renswoude koos toch maar het hazepad...

Het tweetal steeg weer op en vertrok richting Zeist. Maar zie aan, tegen middernacht verschenen ze weer bij de weduwe Van Vulpen. Nu hadden ze nõg een maatje bij zich. Ze wisten zich toegang te verschaffen tot de herberg, en daar begon het lieve leven opnieuw. Met een snaphaan in de hand doorzochten het hele huis, '*zoo in de groote kamer alswaer drie bedsteede beslapen wierde, als in het keukentie daer ook een bedsteede beslapen wierd*'. De aanwezige vrouwen waren, uit vrees voor enig ongemak, inmiddels maar opgestaan. En dat was maar goed ook, want de heren hadden vooral belangstelling voor de bedsteden...

En dan breekt het verhaal, te vinden in de '*drossaard-rolle*' van 9 september 1746, nogal abrupt af. Drost Hendrik Houtkamp, die het hele verhaal aan de schepenen had voorgelegd, concludeerde dat hier overduidelijk sprake was van strafbare feiten, '*zijnde vergaande insolentiën en excessen, zoo op de publieque wegh als aan persooenen des nagts in hare huijsinge gepleegt, grootelijcx de algemeene rust stoorende*'. Hij vroeg derhalve toestemming aan het gerecht om de boosdoeners te dagvaarden. Hij wist inmiddels wie het waren: Abraham Cornelis Brakonier en Menno baron van Coehoorn. Vooral de betrokkenheid van laatstgenoemde was pikant: hij was toentertijd drost van Leerdam! Geen wonder dat de schepenen dat wel eens mee wilden maken, een drost in hun beklagdenbank. Dus kreeg drost Houtkamp gaarne hun toestemming om de heren te doen dagen om op 11 oktober 1746 in het rechthuis van Driebergen te verschijnen om zich te verantwoorden voor hun wandaden. Maar ze zullen er wel nooit verschenen zijn, in de gerechtsnotulen van volgende zittingen werd tenminste nergens meer van gerept.

Over de klei naar Utrecht

Behalve de Arnhemsebovenweg en de landstraat, de huidige Hoofdstraat, was er nog een andere route naar Utrecht. Die ging *over de klei*, over Bunnik en Odijk. Verkeer van Utrecht met bestemming voorbij Driebergen nam de weg over de klei wel verder dan Odijk, b.v. tot Werkhoven, om daar dan de Broekweg te kiezen (met bruggen over de Kromme Rijn en Langbroekerwetering) richting Doorn. Het verkeer Utrecht-Driebergen echter nam dan de brug in de Odijkersteeg, waar ook nu nog de Odijkerbrug ligt. Dat die brug door Driebergenaren en Rijsenburgers regelmatig werd gebruikt moge blijken uit het feit dat ooit het gerecht van Driebergen een regeling trof met *die van Odijk* om het tolgeld dat voor deze brug werd geheven, af te kopen met een vast jaarbedrag. Rond 1736 was daarover onenigheid tussen Odijk en Driebergen. Waar nu precies de haken en ogen zaten is niet meer te achterhalen, maar om de één of andere reden was Odijk de tolvrijdom voor Driebergenaren en Rijsenburgers gaan betwisten. Het kwam zelfs tot een rechtszaak voor het Hof van Utrecht. Kennelijk een lang slepende affaire, want van de '*ordinaris rechtdagh*' van 29 mei 1758 noteerde de secretaris dat schout Jan Graafman door het gerecht gemachtigd werd om van den Hove van Utrecht '*te ligten onder behoorlijke quitantie alle de papieren en stukken behorende tot de proceduren tussen dese gerechte en den gerechte van Odijk, gehouden inde jaren 1736 a 1740 inclus en over den tolboom tot Odijk om deselve hier in bewaringe te brengen*'. Vier jaar procederen? Nog langer, pas in 1743 kwam er een arrest van het Hof van Utrecht, kennelijk ten gunste van Driebergen.

De tol van Odijk

In het gemeentearchief van Bunnik zijn nog een aantal stukken te vinden, handelend over de tolbrug en de meningsverschillen dienaangaande met Driebergen⁴. Het interessantste stuk uit het betreffende dossier is het afschrift van een rekest uit 1668, waarin de voorgeschiedenis van de tol wat duidelijker wordt. En waarin en passant enige opheldering wordt gegeven over het regionaal verkeer rond 1670.

Het document in kwestie behelst het verzoek van schout en schepenen van Odijk, in 1668 gedaan aan de Staten van Utrecht, om tol te mogen heffen van '*de brugh leggende over den Crommen Rhijn*'. Ze riepen in herinnering dat vroeger

3. Gemeentearchief Bunnik, Resolutiën etc. 1719-1810.

4. Gemeentearchief Bunnik, 1347a.

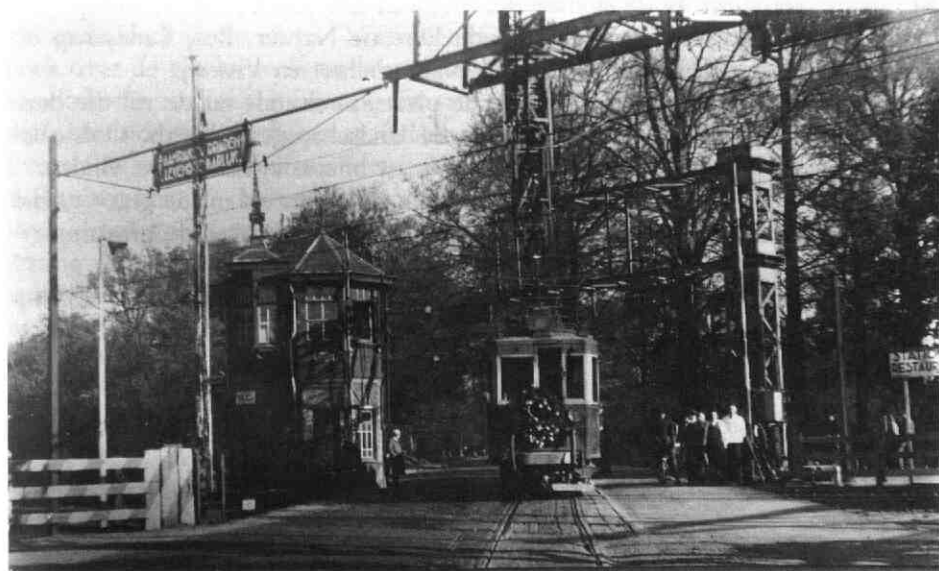
het verkeer op de Odijkersteeg **door** de Kromme Rijn reed (lage waterstand!), *'alwaer naderhand tot gerief van die van Driebergen, Doorn, Darthuysen, Leersum, Amerongen als andere omliggende dorpen ende passagiers die somers, om 't sand te ontgaen, genegen seyn de kley te rijden, geleyt is een brugh tot gemeen landscosten'*. Dat die brug inderdaad van meer dan plaatselijk belang was, bleek wel uit het feit dat de aanleg ooit was betaald door de Staten, uit de algemene middelen.

In 1668 bleek de brug in zeer slechte staat te zijn geraakt, en *die van Odijk* hadden te horen gekregen dat nu op hùn kosten een nieuwe brug zou moeten worden gebouwd. Maar dat kon, volgens schout en schepenen van Odijk, nooit de bedoeling zijn geweest, zo lieten ze de Staten van Utrecht weten. Odijk was immers *'soo een kleyn dorp, alwaer maer elf huysluiden woonen die wat land gebruycken, ende 't verder bestaet in arbeyders ende daghuurders, ende alsulcx die last van de voorsz. brugh deselve huysluiden seer soude smerten, jae sommige haar totale ruïne, daar sij nochthans bij dese becommerlijcke tijt genoegh te doen hebben met hare pachten en ongelden te betalen...'* Elf boeren maar in Odijk anno 1668, en verder boerenarbeiders en dagloners. 't Waren slechte tijden, voor sommige boeren dreigde zelfs al executoriaal beslag op have en goed als gevolg van grote achterstand in de betaling van pacht en ongelden. Voor hèn was bovendien de brug van minder belang dan voor de velen uit andere dorpen die er gebruik van maakten, immers *'dewelcke sij, supplianten, niet of heel weynigh gebruycken, enmaer gebruyckt wordt bij alle omleggende dorpen en passagiers daer somerdaegs ontallyck, jae meer dan wel hondert wagens daegs over passeren'*. Overdrijving of niet, de Odijkerbrug bleek inderdaad van meer dan alleen maar plaatselijk belang te zijn. Ook werden de Staten door schout en geregte eraan herinnerd dat op de Odijkersteeg vanouds nog een tolrecht rustte, oorspronkelijk toebehorend aan de heer van Beverweerd, die dat recht echter aan 't gerecht van Odijk had *vereerd*, geschonken dus. En derhalve verzochten ze, als dan toch perse de brug op kosten van Odijk moest worden vernieuwd, dat ze het recht zouden krijgen om tol te mogen heffen voor het gebruik van de brug.

Die tolheffing werd Odijk toegestaan. Het toltarief werd bepaald op een stuiver per wagen, acht penningen voor een paard, vier penningen voor een koe en één penning per schaaap. Kwantumkorting voor schaapskudden, jongvee gratis. En tegelijkertijd werd, zeer begrijpelijk, verboden om voortaan nog beesten door de Rijn te drijven. Al per 17 maart 1669 was de regeling door Gedeputeerde Staten in dier voege gewijzigd dat o.a. die van Driebergen vrij zouden zijn van betaling van tolgeld. Afkoopsom: een halve zilveren ducaton 's jaars.

Daar ging het geschil van 1736 over. En er werd vaker over geruzied, nog tot in 1853 toe. Toen moest de burgemeester van Driebergen zich bij zijn collega van Odijk beklagen dat de inwoners van de gemeenten Driebergen en Rijsenburg

door de tolgaarder op de Odijkerbrug, zeer ten onrechte, tolgelden werden afgevorderd. Het tarief, inmiddels per Koninklijk Besluit vastgesteld, was al wat hoger dan in vroeger tijd. Een boerenwagen met één paard bespannen, mocht nu voor drie cent over de brug. Idem een wagen bespannen met ezel, muilezel of runderbeest. En voor een aangespannen hond, bok of geit kostte het anderhalve cent..., maar tegenwoordig is het helemaal gratis, met of zonder runderbeest voor de wagen.

De laatste tram van Zeist naar Driebergen kruist de spoorlijn Utrecht-Arnhem, 1949.

Dick Steenwijk: Voorbij de Driebergse brug. Uitgeverij Reinders Bunnik, 144 pag. geïllustreerd f 24,95 in de boekhandel. Voor leden van 'Tussen Rijn en Lek' geldt een korting: te bestellen door overboeking van f 20,- op postgiro 5404619 of Amrobank 492047294 ten name van uitgeverij Reinders te Bunnik onder vermelding van 'Driebergen/lid Rijn en Lek'.

aankondigingen

J.A. Hendriks, *Plaats- en Waternamen. Hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap*. Directie Bos- en Landschapsbouw Utrecht, augustus 1991. 66 blz.

Dit rapport verscheen in de studiereeks 'Bouwen aan een levend landschap' van het Informatie- en kenniscentrum van de Directie Natuur, Bos, Landschap en Fauna van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Het bevat een algemene inleiding over de plaatsnaamkunde en de rol die deze kennis kan spelen bij de bestudering van de landschapsgeschiedenis. Ook over enkele plaatsen in het Kromme Rijngebied zijn er bijzonderheden in te vinden.

De schrijver heeft deze publikatie voornamelijk samengesteld uit de gegevens die hij ontleende aan de colleges van professor dr D.P. Blok over nederzettingsgeschiedenis in verband met plaatsnaamkunde in 1986 en 1987.

Belangstellenden kunnen de publikatie bestellen door overmaking van f 15,- op postrekening 268182 t.n.v. Landinrichtingsdienst (Rijkskantorengedouw 'Westraven', Griffioenlaan 2, 3502 LA Utrecht, onder vermelding van IKC-BAELL - nr 22.

Cursusoverzicht 92/93 Gelderland, Overijssel, Utrecht.

De onlangs opgerichte Stichting Stichtse Geschiedenis (SSG) organiseert ondermeer cursussen op het gebied van de lokale en regionale geschiedenis. Deze cursussen zijn met name bedoeld voor leden van historische verenigingen in de provincie Utrecht. Gestart zal worden met een cursus 'Presentatie' en een cursus 'Voorbereiden en schrijven van een wetenschappelijk artikel'. Medio juni verschijnt het boekje *Cursusoverzicht 92/93 Gelderland, Overijssel, Utrecht*. Hierin wordt, behalve van de cursussen van de SSG en enkele museale cursussen, ook een overzicht geboden van andere in de provincie Utrecht georganiseerde cursussen op historisch gebied, zoals cursussen oud-schrift.

Dit boekje is gratis aan te vragen bij: Federatie Stichts Cultureel Erfgoed, Mariaplaats 23, 3511 LK, Utrecht.

Recensie

Fred Gaasbeek, Marinus Kooiman en Ben Olde Meierink, *Wijk bij Duurstede: geschiedenis en architectuur*. Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht dl 6. Zeist, 1991.

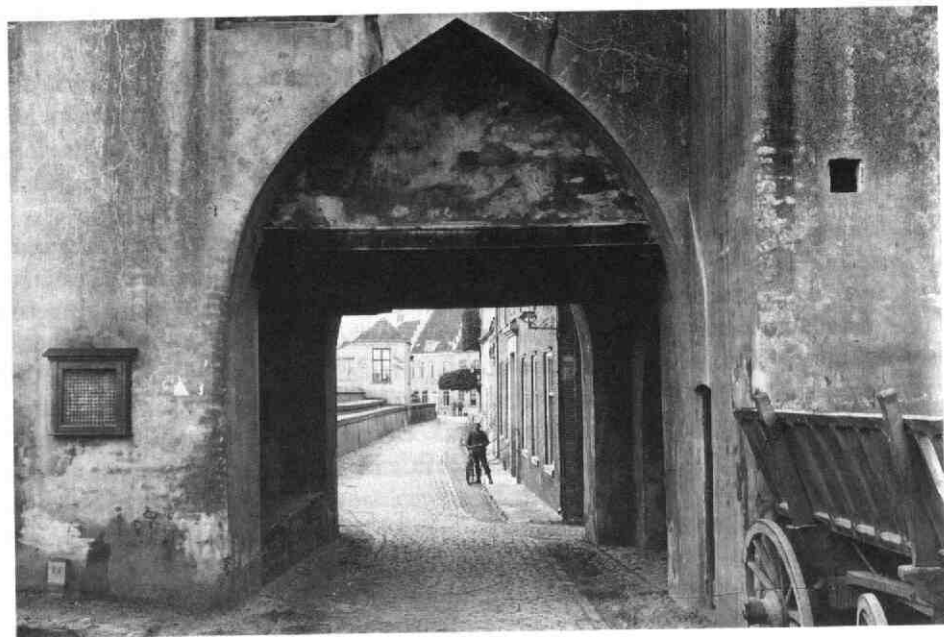
315 blz. met illustraties. f 24,50. ISBN 90-6720-105-7.

Na Houten (twee delen), Bunnik, IJsselstein en Langbroek verscheen vorig jaar als zesde deel in de reeks 'Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht' het boek over de geschiedenis en bouwkunst van Wijk bij Duurstede. Bij uitgeverij Kerckebosch in Zeist staan nog dit jaar op stapel delen over Cothen, Veenendaal, Montfoort, Bunschoten en Amerongen.

Evenals de andere delen voorziet ook dat over Wijk in een duidelijke behoefte. Weliswaar bestaan over de Hervormde kerk en het kasteel Duurstede verschillende detailstudies en zijn ook aan de geschiedenis van de middeleeuwse nederzetting de nodige publikaties gewijd, maar een samenvattend overzicht van de stedenbouwkundige ontwikkeling voor een breed publiek ontbrak tot dusver. Het in 1951 verschenen *Wijk bij Duurstede* van H. Hijmans is nog steeds de moeite van het lezen waard, maar is nogal verouderd en houdt zich bovendien hoofdzakelijk met de historie en minder met de architectuur bezig.

Volgens de inmiddels bekende formule, bestaat het boek grotendeels uit beschrijvingen van individuele cultuurhistorische objecten uit de periode tot 1940. Een enkel bouwwerk, zoals de uit 1948-1949 daterende fruitveiling aan de Zandweg, wordt belangrijk genoeg geacht om die eindgrens wat soepeler te hanteren. De bijna 200 bladzijden tellende, alfabetisch op straatnaam en op huisnummer gerangschikte objectbeschrijvingen worden voorafgegaan door een hoofdstuk over de historisch-geografische ontwikkeling van Wijk vanaf de prehistorie tot aan de dijkverzwaring in de jaren tachtig en een hoofdstuk waarin een samenvattend overzicht wordt gegeven van de bebouwing. Beide hoofdstukken zijn onderverdeeld in paragrafen. Merkwaardig genoeg vermeldt de inhoudsopgave wèl de 10 hoofdzakelijk chronologisch geordende paragrafen van het eerste hoofdstuk, maar niet de 14 thematisch ingerichte paragrafen van het hoofdstuk over de bebouwing. Mede door het ontbreken van een index, moet de gebruiker nu nogal eens zoeken, wat ook al weer precies waar stond.

Het boek is overigens goed en begrijpelijk geschreven. Bouwkundige termen worden achterin verklaard (een enkele keer ontbreekt iets, zoals het op blz. 88 en 200 gebruikte 'korbeel'). De vele illustraties zijn van een uitstekende kwaliteit. Ze zijn ook onmisbaar in een boek als dit: bij het lezen van de beschrijvingen kan de lezer niet anders dan zijn blik voortdurend heen en weer laten gaan

*Poort van de molen Rijn en Lek aan de Dijkstraat in Wijk bij Duurstede, ca. 1908.
Atlas Gemeentearchief Wijk bij Duurstede.*

gelijk op lopen, zoals op blz. 91-93 waar de tekst meldt dat het zestiende eeuwse huis Dijkstraat 2 geen ingang heeft, omdat het bij nr.4 is getrokken, terwijl de foto's reeds de huidige, na restauratie, ontstane gescheiden toestand met een eigen toegangsdeur voor nr. 2 tonen. Tegenspraken en onjuistheden zijn ook te vinden op enkele andere plaatsen in het boek. Zo wordt op blz. 79 gesteld dat Wijk bij Duurstede geen krukhuisboerderijen kent, terwijl op blz. 149-150 de Adrianahoeve aan de Graaf van Lynden van Sandenburgweg 3 uitgebreid wordt beschreven als ... monumentale krukhuisboerderij. Het Wijkse veerhuis ligt wel ten zuidwesten van de stad, maar niet bij het Beusichemse veer, dat nog zo'n vier kilometer westelijker ligt (blz. 66). De dijkverzwaring in de jaren tachtig betrof ook niet de " noordelijke Lekdijk tussen Wijk en Amerongen over een lengte van zo'n 30 km " (blz. 50), maar het traject Amerongen- Jaarsveld. In verschillende gevallen is slordig met bouw- en stichtingsjaren omgesprongen. Op blz. 70 zijn de herenhuizen Muntstraat 21-25 gebouwd in 1834, op blz. 183 in 1844; op blz. 77 dateert het pand Wildemansteeg 8 uit 1880, op blz. 269 is het

tien jaar jonger geworden; de rooms-katholieke begraafplaats aan de Steenstraat tenslotte, wordt op blz. 63 gesticht in 1829 en op blz. 247 in 1848.

Deze schoonheidsfoutjes nemen niet weg dat de auteurs Gaasbeek, Kooiman en Olde Meierink op basis van uitgebreid literatuur- en bronnenonderzoek een schat aan gegevens hebben bijeengebracht over de stedenbouwkundige geschiedenis van het in 1982 als beschermd stadsgezicht aangewezen Wijk bij Duurstede. Uit het boek blijkt nog weer eens dat de bebouwing - zeker gezien de beperkte omvang van de stad - van hoge kwaliteit is. Behalve de bekende monumenten van landelijke betekenis, zoals het kasteel Duurstede, de Hervormde kerk, de Nederhof, het St. Ewoud- en Elisabethgasthuis en de molen Rijn en Lek, kent Wijk bij Duurstede nog talrijke andere oude gebouwen en een vrijwel ongeschonden stratenpatroon. Het is de verdienste van het boek van Gaasbeek c.s., dat de volle omvang van dit stedenbouwkundig erfgoed voor het eerst volledig wordt gepresenteerd.

Ria van der Eerden-Vonk

jaargang 26

nummer 2

juni 1992

Inhoud van dit nummer:

A. Vernooij:	Dorpsontwikkeling in het Kromme-Rijng gebied tussen 1800 en 1940	1
A. van der Gaag:	Geschiedenis van de Boaz-Bank te Bunnik, 1915-1965	9
D.L. Steenwijk	Voorbij de Driebergse Brug (fragment)	22
Aankondigingen		28
Recensie		29

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; M.A. van der Eerden-Vonk, Wijk bij Duurstede; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-72444 (Mw. v.d. Eerden).

Secretariaat/Ledenadministratie Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek': H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03403-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Herenstraat 113, 3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: f 35 per jaar (studenten en scholieren: f 20), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door Bernard de Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.